

מבטא התנועות

א: הבדלי המבטאים הקיימים

במחזותנו נפוצים שלושה מבטאים מרכזיים לשפת העברית: ספרדי, ליטאי, חסידי¹.

המבטא הספרדי, שדוברי העברית משתמשים בו לשפת היומיום, מתייחד בכך שאינו מבדיל למעשה בין קמץ גדול לפתח ולא בין צירי לסגול². לעומת זאת, מורגש בו ההבדל בין קמץ גדול לקמץ קטן, שהוא תולדת החולם. כגון במילה פֶּל, שהיא מבוטאת בפי הספרדים כמו האשכנזים. וכן באות הראשונה של המילים אָנִיָּה, אָזְנוֹ, קָדְשׁוֹ, קָדְשׁוֹ. המבטא המכונה ליטאי, מבדיל בין כל התנועות (הם סימני הניקוד). הקמץ מבוטא כמו החולם במבטא הספרדי (כמו O), ואין הבדל בין קמץ גדול לקמץ קטן. את החולם הוא מבדיל מן הקמץ בכך שהוא מוסיף לו יו"ד³, באופן שהחולם הוא בעצם קמץ בתוספת יו"ד. דוגמה טובה לכך תשמע שם אדנות. במבטא אשכנזי אין הבדל בין ההברה דו לבין ההברה נִי – שתיהן נשמעות באופן דומה. יוצאי גרמניה הוגים את החולם כמו OU (אָאוּ) או AU (אָאוּ). הצירי מובחן במבטא זה מן הסגול בתוספת יו"ד הנשמעת במבטא (אִי)⁴.

- 1 הכינויים הללו אינם מדויקים. המבטא 'הליטאי' אינו ליטאי, והוא היה קיים בכל ארצות מערב אירופה ובחלק גדול ממזרח: ליטא ורוסיה כולה, הן לחסידים והן למתנגדים. המבטא ה'חסידי' שייך לארצות גליציה, רומניה, הונגריה, פולין. וגם שם, לרוב, לא היה הבדל בין חסידים למתנגדים. המבטא ה'ספרדי' שימש בכל ארצות המזרח וצפון אפריקה, ולמעשה זהו המבטא הנפוץ ביותר בעולם, משמש אף את הנכרים בשימוש מילים עבריות כדוגמת 'הללויה' או 'אמן'. גם תרגום השבעים שנכתב בסוף ימי בית שני עבור הגויים, הינו במבטא ספרדי. ישנו מבטא נוסף: התימני. אף שאינו נפוץ אלא בקרב התימנים, נודע לו חשיבות מחמת הקפדתם על שימור המסורת. מבטא התימנים מתייחד בזה שהקמץ שלהם הוא O, כמו הקמץ הליטאי. לחולם יש שתי צורות מבטא: יש מהם המבטאים אותו כמו צירי ממש (והרי עוד הקבלה מעניינת בין המבטא התימני למבטא הליטאי), ויש מהם המבטאים אותו כממוצע בין חולם לצירי. כמו כן אין בו הבדל בין סגול לפתח, ושניהם נהגים כפתח (לא הבאתי בחשבון את הכללים בהגיגי החטפים). ראה להלן סוף הערה 7.
- 2 הקמץ והצירי נקראות 'תנועות גדולות' או 'תנועות ארוכות', והפתח והסגול נקראות 'תנועות קטנות' או 'תנועות קצרות', אך הבדל זה קיים רק בתיאוריה ואינו מורגש למעשה. ראה מש"כ רבי יוסף חיים מבגדד, שו"ת רב פעלים, ב, או"ח סי' כה: "ומה ששאלתם אם יש הפרש בין שבא וצירי וסגול, ובין קמץ ופתח, הנה בודאי יש הפרש בין כל או"א, אך בעוה"ר גם דבר זה נתקלקל בדורות האחרונים ויש מקומות שעושים שינוי אך חלוקים זה מזה, ועיין למהר"ם די לונזאנו בספר שתי ידות בפרק שקראו הלכות שבא ע"ש, והגאון יעב"ץ ז"ל כתב על האשכנזים בזה"ל, ובזה משוגתינו אתנו חטאת קבועה שאין אנחנו מבדילים בין צירי לשוא ע"כ, ופה עירנו בג'דאד בעוה"ר אין להם ידיעה מכל זה, ואין מלומדים להפריש בין שוא וצירי וסגול, ובין פתח וקמץ הן הילדים לומדי המקרא, הן בעלי בתים והמון העם, הן החזנים בקריאת ס"ת, והשי"ת ברחמי יעזרינו על דבר כבוד שמו ותחזור עטרה ליושנה והוא יתברך יאיר עינינו באור תורתו, אכ"ר".
- 3 אִי במקום או. המדבר במבטא זה לא יבחין בין 'גוי גמור' לבין 'יש דברים פְּגוּ'.
- 4 תופעה שחדרה גם לעברית המדוברת במילים פִּצְצָד, הִיכָן, ואצל רבים מאוד – גם במילים תִּשְׁעָ, פִּצְצִים, עִנְיָם.

המבטא המכונה חסידי מבטא את הקמץ בשתי צורות. כשמדובר בהברה פתוחה – כמו שורוק בשאר העדות (כמו U), ובהברה סגורה – כמו הקמץ הליטאי⁵. השורוק מבטא כחירק ואין הבדל ביניהם⁶. את הצירי מבטאים חלקים גדולים מציבור המשתמשים במבטא זה כפתח בתוספת יו"ד (אֵי). הסגול נחלק לשני צורות: את האות הראשונה של המילים דוגמת מלך, כתר, מבטאים מֵלֶךְ, כֵּתֵר; דהיינו תוספת יו"ד (שנשמע כצירי ליטאי) אחרי הסגול שתחת ההברה הראשונה, שהיא המוטעמת.

ב: הניקוד

ניתן להוכיח מהו המבטא המקורי, באמצעות הניקוד הנפוץ, שהוא הניקוד הטברני שהתקבל בתפוצות ישראל ודחה שיטות ניקוד אחרות⁷. הניקוד הטברני סותר לחלוטין את המבטא הספרדי, כפי שיבואר בהמשך. אף על פי כן ברור שבתקופת רבותינו הראשונים דיברו כל ישראל במבטא זה, ויתכן שאף הרבה קודם. כך, שהמבטא הטברני היה לכאורה תיאוריה ששימש בפי מעטים ולא היה נפוץ בפי כל העם.

מכל מקום, עצם העובדה ששיטת הניקוד הטברנית נתקבלה ללא עוררין, זו המסורת החזקה ביותר הקיימת בכתב. וראוי לדון אלו מן המבטאים הנפוצים מתאימים לניקוד הטברני. בשיטת הניקוד הטברני קיימים שנים עשר סימנים: קמץ, פתח, צירי, סגול, חירק, חולם, שורק, קבוץ, שוא, חטף קמץ, חטף פתח, חטף סגול.

רבותינו הראשונים שעסקו בסוגיות הדקדוק מבארים את פשר הסימנים האלו, וקובעים שישנם "שבעה מלכים", תנועות עיקריות, וכנגדם משרת אחד, שהוא השוא. שלושת החטפים שייכים גם הם לסדרת המשרתים, ולענין כללי הדקדוק דינם כשוא נע⁸.

לכאורה יש להניח שכל סימן מסימני הניקוד בא להורות על תנועה נפרדת, שאם לא כן, מהו הצורך בשני סימנים לאותה הוראה. לפי הנחה זו, יש לשלול את המבטא החסידי; הוא ודאי לא

5 לדוגמה, המילה דָּבָר נחלקת לשתי הברות: דָּ-בָר. ההברה הראשונה הינה פתוחה, משום שאינה מסתיימת באות שוואית שסוגרת את ההברה, ועל כן היא נהגית כמו שורוק של שאר העדות. ואילו ההברה השנייה נסגרת על ידי שווא נח של הרי"ש, ולכן היא נהגית כמו קמץ ליטאי.

6 בחלקים מסויימים של הונגריה, כמו בפרשבורג, היו הוגים את השורוק כממוצע בין השורוק הרגיל לחיריק – ולא כחיריק ממש. גם בגרמנית יש תנועה כזו, המסומנת – Ü ובצרפתית היא – U. מי שלא הורגל במבטא זה יקשה עליו להתבטא כך. ורגליים לדבר, כנראה שהשורוק החסידי הוא תולדה של שורוק זה שנהפך לחיריק גמור מחמת הקושי לבטאו.

7 אמנם, גם אם יוכח באופן מוחלט כי הטברנים דיברו במבטא מסויים, עדיין אין בכך כדי להוכיח שכך דיברו כל ישראל. שהרי הניקוד הטברני עצמו הוא מסורת אחת מני רבות, וברור שהיו מסורות נוספות, אלא שעדויות של אותן מסורות לא שרדו. לדוגמה, התימנים לא יבדילו בהגייתם בין פתח לסגול (ושניהם כפתח), והוכחתם מן הניקוד העליון ("ניקוד בבלי") שלא היה לו סימן נפרד לפתח ולסגול. התימנים השתמשו בניקוד העליון ובשלב מסויים נתקבל עליהם הניקוד הטברני, ונטשו את הניקוד הבבלי לטובת הניקוד הטברני. נטשו בסימני הניקוד – אבל לא במבטא.

8 החילוק בינם לבין שוא נע, אינו מן העניין כאן. פרט אחד יידון בהמשך.

נשמע בשוקי טבריה⁹. מעתה לא נותר אלא לברר איזה מבטא יותר קרוב לניקוד הטברני: הליטאי או הספרדי.

ובכן, במבטא הספרדי ישנן חמש 'איכויות' של תנועות: 1. התנועות קמץ גדול ופתח, שוות בהגייתן; 2. כמו"כ הצירי והסגול; 3. כמו"כ החולם והקמץ החטוף¹⁰; 4. כמו"כ השורק והקבוץ; 5. החירק. כיצד מתיישב הדבר עם העובדה שלקמץ ולפתח סימנים שונים, וכן לצירי ולסגול?

הרד"ק בספרו "מכלול", שער הניקוד (דפוס ליק דף קלו) מבאר:

"דע כי התנועות הם חמש, כי לא יוכל אדם להניע אות מבלי ה' תנועות. הראשונה אָה ושמה קמץ גדול, השנית אֵי ושמה צירי ונקראת גם כן קמץ קטן... השלישית אוֹ ושמה חולם, הרביעית אוֹ ושמה שורק, החמישית אֵי ושמה חירק. אלה הם חמש התנועות גדולות.

9 לפי מבטא זה אין הבדל בין חירק לשורק (למעשה, מסתבר שהיה קיים חילוק כלשהו שנעלם במרוצת השנים, אבל המציאות הקיימת כיום היא בלתי אפשרית). כמו כן, לפי מבטא זה יש חילוק בין קמץ בהברה פתוחה לבין קמץ בהברה סגורה, אף ששניהם קמצים גדולים! [נכמו במילה דָּבָר שהזכרנו, הנשמעת DUVOR]. אין שום רמז בניקוד הטברני לחילוק זה, ולא נמצא בשום ספר מספרי הראשונים. אין גם רמז לגבי החילוק שקיים לפי מבטא זה בין סגול מוטעם לשאינו מוטעם [נכמו במילה מֶלֶךְ הנהגית מֶלֶךְ].

ישנן ראיות נוספות נגד מבטא זה. לדוגמה:

פִּי בֶן צִוִּיתִי (ויקרא ח לה; י יג) אינו שונה בקריאה מפֶּאֶשֶׁר צִוִּיתִי (שם י יח). וכן יָקַח נָא מֵעֵט מִים (בראשית יח ד) אינו שונה מִנְעָפָר אַחֵר יָקַח וְטָח אֶת הַבֵּית (ויקרא יד מב). והגמרא (קידושין נט ע"ב) אומרת על נְכִי יִתֵּן מִים עַל זֶרַע (ויקרא יא לח): כתיב כי יִתֵּן וקרינן כי יִתֵּן... ברור שהו"ו שאינה נמצאת בלשון המקרא ואינה יכולה להיות כאן על פי כללי הדקדוק – נכתבה בשביל להדגיש את ההבדל בין יִתֵּן ליוֹתֵן, ולפי הניקוד החסידי לא הרויח המנקד כלום. וכן אין הבדל בין וְלֹא שָׁלַח אֶת הָעָם (שמות ח כח) לבין בְּעֶמְקָם שָׁלַח בְּרָגְלָיו (שופטים ה טו), ובין אֲשֶׁר נִתְּן יַחְזָקָהוּ (דה"ב לג ג) לבין וְהָנָה נִתְּן מִזֶּבֶחַ הַבָּעַל (שופטים לו כח), ובין כֵּן יִסַּד הַמֶּלֶךְ (אסתר א ח) לבין יִסַּד בֵּית ה' (מ"א ו לו), ובין אֲשֶׁר סָגַר אֶת הָאֲנָשִׁים (ש"ב יח כח) לבין סָגַר כָּל בֵּית מִבּוֹא (ישעיה כד י), וכן אי אפשר לדעת בפסוק טוֹב לִי כִי עֲנִיתִי (תהלים קיט) אם זה איננו עֲנִיתִי. ויש עוד הרבה, אלא שהבאתי קצת דוגמאות. הכלל הוא שלבנין פֶּעַל יש צורה של פֶּעַל ואי אפשר להבדיל בין הצורה הזו לבנין פֻּעַל. כמו כן: אֲשֶׁר הִפָּה אֶת הַמַּדְינִית (במדבר כה יד) אי אפשר לדעת לפי הקריאה אם הוא הִפָּה עם המדינית או הִפָּה את המדינית, ולא עוד אלא שרגילות מילת אֶת אינה בהוראת עם. וכן וְהִמְלִיחַ לֹא הִמְלִיחַ וְהִתְחַל לֹא הִתְחַלַּתְּ אי אפשר לדעת לפי הקריאה אם מדובר במפעיל או במופעל.

הרב שמואל לוריא הי"ו הביא ראיה מקורית מהגמרא (ברכות נו ע"ב): "הרואה חתול בחלום, באתרא דקרו ליה שונרא – נעשית לו שירה נאה, שינרא – נעשה לו שינוי רע". הגמרא אומרת 'באתרא דקרו ליה' והלא לפי הקריאה אין שום הבדל, ומה הפירוש 'באתרא דקרו ליה'?

כן יש להוכיח מהגמרא בשבת (קמ ע"ב) שר' חסדא צוה לבנותיו "וכי קא קארי אבבא איניש לא תימרון מנו אלא מני" 'מנו' הוא קיצור של מאן הוא, ור' חסדא צוה לבנותיו שאף אם הדופק על הדלת הוא איש – לא יאמרו מאן הוא בלשון זכר משום צניעות. כמו שכתב רש"י שם: "לא תימרון מנו – מי הוא, לשון זכר". וכן מוכח מזה שתימה גדולה לומר שאין הבדל בין בין הוא להיא במקרא.

לשון ציווי לרבים ולנקבה יחידה אינו נבדל במבטא. כגון שִׁבְרוּ – שִׁבְרִי, אֶכְלוּ – אֶכְלִי. וכן העתיד: תִּשְׁבְּרוּ – תִּשְׁבְּרִי, תֹּאכְלוּ – תֹּאכְלִי. וכן ציווי ליחיד שיעשה פעולה לרבים. כמו עֲנֵנוּ – עֲנִי, וכו"ל העתיד: תִּעֲנֵנוּ – תִּעֲנִי. וכן סימן היחיד הנסתר וסימן היחיד המדבר על עצמו אינם שונים: מִמְנוּ – מִמְנִי.

10 היום הוא מכונה 'קמץ קטן', אבל בלשון הראשונים משמש הכינוי 'קמץ קטן' לצירי.

ויש להם חמש בנות כנגדן, ותנועתן קטנה ושפלה מהאמות. והן אה ושמה פתח גדול, והיא כתנועת הקמץ אלא שהיא שפלה ממנה. אי ושמה סגול, והיא כתנועת הצירי אלא שהיא שפלה ממנה ונקראת גם כן פתח קטן... אה ושמה קמץ חטף. והיא כתנועת החולם אלא שהיא שפלה ממנה. א בלא ו"ו ושמה קבוצ שפתים, והיא כתנועת השורק אלא שהיא שפלה ממנה. בדבריו יש מענה לשאלתנו. הסיבה לכך שיש יותר סימנים מתנועות, נובעת מכך שלכל תנועה, או 'איכות', יש שתי צורות הגייה. הרד"ק מגדיר זאת כתנועה גדולה כנגד תנועה קטנה. מהו ההבדל בין שתי הצורות? מקובל להגדיר את ההבדל באורך התנועה: התנועות הגדולות ארוכות יותר והקטנות קצרות יותר. הבדל זה קיים בשפות רבות, בערבית כמשל. כשאומרים 'מין הָדָא' ("מי זה") החירק הוא צליל מלא ונשמע כמו החירק שלנו, אבל 'מין הוֹן' ("מכאן") החירק נשמע סתום ונוטה להשמע כמו שווא. כמו כן באנגלית: this ("זה") הוא חירק קצר, אבל these ("אלו") הוא חירק ארוך.¹¹

לא ברור שזו כוונת הרד"ק, כשהוא מתאר שהתנועה הגדולה היא 'גבוהה' והתנועה הקטנה 'שפלה' ממנה, יתכן שכוונתו להבדל אחר באיכות התנועה.¹² ואכן מדקדקי בני ספרד סבורים שהקמץ שלהם הוא ממוצע בין צליל הפתח לצליל הקמץ האשכנזי. זה הבדל דק מאוד, שקשה לזר להרגישו.

אבי הרד"ק, רבי יוסף קמחי (ספר זכרון, עמ' 17), מביא כלל שרד"ק אינו מזכירו: התנועה הגדולה ארוכה רק בתנאי שאין הטעמת המילה נמצאת בהברה הסמוכה לה, שאם כן לא תהיה התנועה הגדולה מוארכת. כמו מילת שֶׁמֶר, שהמ"ם מוטעמת – אין דין קמץ השי"ן כתנועה גדולה, אבל נְשַׁמְרֶתָּה היא מלרע וההטעמה נמצאת בתי"ו הרחוקה מהשי"ן, נוהג קמץ השי"ן כתנועה גדולה.¹³ הגדרה זו מסבכת את המושג 'תנועה גדולה', ויש לדון מדוע התעלם הרד"ק מדברי אביו כשהגדיר את תורת התנועות שלו.

11 כמו גם, SLIP פירושו – להחליק, אבל SLEEP – לישון. SHIP פירושו אֶנִיָּה, אבל SHEEP – צאן. DID עֲשֵׂה בעבר; DEED – מעשה. כל ההבדל בין המילים הוא באורך החירק.

12 שר"ל ב'בית האוצר', ח"ג, עמ' 58 דן בזה.

13 זה לשונו שם: "עתה אבאר לך דרך קריאתם: הגדולות יש להם עיכוב ואיחור בכל קריאתם – חוץ אם טעם התיבה סמוך לה, כמו שֶׁמֶר – הטעם במ"ם – לא תאריך קמצות השי"ן; שֶׁמֶרֶת – כמו כן; נְשַׁמְרֶתָּה – מלרע – הטעם בתי"ו, תאריך קמצות השי"ן. צִרִי כמו וַיִּבְרָךְ – הטעם ברי"ש, לא תאריך בבי"ת. בִּרְכָּתָהּ – כמוהו; וַיִּבְרָכְתָּהּ – שהטעם בתי"ו – תאריך הצירי, שבבי"ת מתג. חולם אוֹמֵר שוֹמֵר שהטעם סמוך לה לא תאריך החולם, אך אוֹמְרִים שוֹמְרִים – הטעם ברי"ש, תאריך החולם. שורק בו"ו קוֹמֶה שוֹבָה – הטעם למטה במ"ם ובבי"ת, לא תאריך השורק; טוֹבָךְ שוֹבָךְ – הטעם בכ"ף, על כן תאריך השורק. חירק ביו"ד שִׁיבָה חִיבָה – הטעם קרוב, לא תאריך החירק; שִׁיבְתָּ חִיבְתָּ – תאריך החירק כי הטעם רחוק. וכל זמן שתהינה חמש גדולות אלה על שְׂבָא – לעולם תאריכם, כמו שֶׁמֶר וְהוֹמִים לוֹ, יִשְׁבוּ וְחִבְרִי, שוֹמְרִים וְרַעֲיוֹ, סִסְרָא וְאֶחָיו – פִּינְחָס, שִׁירָן."

ג: התחלפות התנועות

לכאורה יש ראייה גדולה לשיטת הרד"ק מהניקוד. כלל ידוע הוא שתנועות מתחלפות זו בזו לפי כללים קבועים. פתח מתחלף בקמץ כמו במילה 'מה' שלרוב מנוקדת בפתח, אבל אם היא באה לפני אותיות אע"ר שאינן מקבלות דגש – תנוקד בקמץ, כמו 'מה' אהבתי תורתך'. וכנ"ל במילת פֶּרֶךְ, שהבי"ת צריכה להנקד בפתח כמו דָּבָר, צִנָּה, אלא שבגלל שאין הרי"ש של פֶּרֶךְ מקבלת דגש – הופך הפתח לקמץ. תופעה זו נקראת 'תשלום דגש', ובבסיסה עומד הרעיון שהתנועה הגדולה היא תחליף לדגש. אבל העובדה שהתנועה הגדולה שנבחרה להחליף את הפתח היא קמץ – מסייעת לשיטת רד"ק. כמו כן, בהרבה מקרים הטעמת המילה בטעם מפסיק, כמו אתנחתא או אפילו זקף או טיפחא, גורמת לפתח להפוך לתנועה גדולה שהיא קמץ, דוגמת עַם וְעַם (אסתר א יב), או מילים כמו דבר, בשר, שהקמץ האחרונה שלהם הופכת בסמיכות לפתח, דוגמת דָּבָר ה', בָּשָׂר הֶפֶר, וכהנה רבות.

כנ"ל אנו מוצאים בצירי וסגול, כמו במילים אֶת, אֵת, שהכלל הוא שאם המילה מוטעמת – יבוא לעולם צירי, ואם אינה מוטעמת אלא מוצמדת במקף לזו שאחריה – יבוא סגול. דוגמת אֶת-נָח וְאֵת כָּל הַחַיָּה (בראשית ח א); או הָיָן עִם אֶחָד (שם יא ו) לעומת הָיָן-עִם (במדבר כג ט); אֶם-יֵשׁ אֶת-נַפְשְׁכֶם (בראשית כג ט) לעומת יֵשׁ-לְאֵל יְדֵי (שם לא כט); שֵׁן תַּחַת שֵׁן (שמות כא כד) לעומת שֵׁן-סָלַע (איוב לט כח); שֵׁם הָעִיר (בראשית ד יז) לעומת שֵׁם-בְּנֵי (שם טז טו). כל החילופים האלו נשמעים לכלל אחד: אם ההברה מוטעמת, תבוא צירי שהיא תנועה גדולה, ואם ההברה אינה מוטעמת יבוא סגול. הרי שהצירי והסגול הם זוג. כנ"ל בנוגע לחולם וקמץ חטוף במילה פֶּל, שאם אינה מוטעמת היא מנוקדת פֶּל, דוגמת נִימָת יוֹסֵף וְכָל-אֶחָיו, וְכָל הַדּוֹר הַהוּא (שמות א ו). או ה' יִשְׁמְרֶךָ מִכָּל רָע יִשְׁמֹר אֶת נַפְשְׁךָ (תהלים קכא ז), במילה יִשְׁמְרֶךָ הופך החולם לקמץ חטוף.

שיטת הרד"ק נעשתה לתיאוריה המקובלת ביותר אצל כל העוסקים בחכמת הדקדוק, הרבה תופעות דקדוקיות מוסברות לפיה, והכלל השלישי מחמשת כללי השוא הנע המפורסמים של ר' אליהו בחור הוא ששוא הבא אחר תנועה גדולה הוא שוא נע¹⁴. כמובן שבלעדי ההגדרה 'תנועה גדולה' לא נדע מתי יהיה השוא נע. מאות שנים שכמעט כל ספר דקדוק מקדיש מקום נכבד לעשר התנועות המחולקות לגדולות וקטנות, ואף סימנים רבים ניתנו בהם כמו 'פִּיתוּחֵי חוֹתֵם' לסימון התנועות הגדולות (עיין מג"א ומשנ"ב, או"ח סימן ס"ק כג), ו'נֶס מִכָּל פֶּשַׁע' לסימון התנועות הקטנות¹⁵.

התפיסה הפשטנית תסיק מהר, ששיטת הרד"ק מתאימה למבטא הספרדי, שההבדל בו בין קמץ לפתח וכדומה הוא מועט. שהרי מדוע יתחלפו קמץ ופתח במבטא האשכנזי, שבו ההבדל ביניהם רב, ומה הקשר בין חולם לקמץ חטוף? ואכן, המדקדק המפורסם רז"ה (ר' זלמן הענא),

14 הקורא יוכל לראות זאת בהקדמת סידור 'מקור הברכה' של הוצאת אשכול.

15 למרות שהסימן 'פיתוחי חותם' מפורסם מאוד, איננו מדויק: החירק של הפ"א הוא דווקא חירק חסר היות ובא אחריו דגש. גם השורק ב'נס' הוא אליבא דאמת תנועה גדולה.

כותב בספרו 'יסוד הניקוד' (תחילת שער התנועות): "על כן נכונה בעיני קריאת הספרדים ואנשי איטלי"א הקוראים הברת כל תנועה קטנה מעין הגדולה שהיא ממשפחתה ובית אביה – לא כקריאה האשכנזית"¹⁶.

ברצוני להוכיח את ההיפך הגמור: מתוך שני המבטאים, הספרדי והאשכנזי, המבטא המתאים ביותר לניקוד הטברני הוא האשכנזי.

ד: שבעה מלכים או עשרה

עלעול בספרי הדקדוק של רבותינו הראשונים מלפני זמנו של הרד"ק, יגלה שאף אחד מהם אינו מזכיר את חלוקת עשר התנועות, ובדרך כלל גם המושג 'תנועה גדולה' אינו קיים. לרבות ראב"ע שחי בסמיכות זמן לפני רד"ק. כולם כאחד מחלקים את התנועות לשבעה מלכים [קמץ, פתח, צירי, סגול, חירק, חולם, שורק], ולמשרת אחד שהוא השו"א.

בספר "דקדוקי הטעמים" המיוחס לר' אהרן בן אשר (מהדורת בער-שטארק עמ' 11) נכתב: "שבע נקודות, למאוד כבדות, מקרא מלמדות... ראשונה היא קמצה בפה, היא קבוצה. ושניה היא פתחה, מגדת נכוחה. ושלישית היא פתחה קטנה¹⁷, כל פתיים מבינה. ורביעית קמצה קטנה¹⁸, שתי נקודות מכונה. וחמישית נקודה אחת, לבדה מונחת¹⁹. וששית ושביעית, אי ואו האמצעית, והם שבעה מלכים".

בדומה לו כותב ר' יהודה חיוג', ראש המדקדקים, בספרו "שלשה ספרי דקדוק" (לונדון תר"ל, עמ' 5): "כי האות הנעה היא אשר יהגו בה באחת משבע תנועות ונקראות מלכים, והם: אָה ושמו קמץ, וָה ושמו פתח, וֵאֵי ושמו צרי, וְאֵי ושמו סגול, וְאֵי ושמו חרק, וְאוּ ושמו חלם, וְאוּ ושמו שרק".

ראב"ע כותב בראש ספרו "מאזניים" (לאחר ההקדמה): "המלכים הם שבעה: האחד חלם... והוא נקודה למעלה בין שני אותיות. השני שרק, והוא נקודה באמצע האות באות ו"ו או שלש נקודות למטה מהאות. השלישי חרק, והיא נקודה למטה מהאות. הרביעי פתח גדול, והוא קו למטה מהאות. החמשי פתח קטן (סגול), והוא שלש נקודות, שתיים יושבות ואחת ביניהן תחתיהן. הששי

16 כך גם בספר 'תלמוד לשון עברי' (עמ' 19) לאחד ממדקדקי האשכנזים: "וכל תנועה קטנה ראוייה שתהיה דומה בהברתה ממש לתנועה הגדולה שלה, כי הברות התנועות העומדות בעצמן אינן יותר מחמש נשימות (צלילים) רק שכל אחת מהנשימות יש לה שתי סימנים, האחת על אריכות נשימת התנועה והשנית על מהירות נשימתה. ואם כן אין ספק שצריך להיות הברת הפתח שוה להברת הקמץ הבאה ממנה, רק שהיא בקיצור הנשימה, וכן בשאר התנועות. וזאת ראיה כי קריאת הספרדים והתוגרמים בהברת התנועות היא נכונה מאוד במה שדומה בהם הברת הפתח והברת הקמץ לתנועה A ברומית, וכן בשאר התנועות אינם מבדילים בהברתן – רק באורך הנשימה ובקיצורה, אך האשכנזים והנגזרים מהם אנשי פולניא מקלקלים מבטא הברת הקמץ לקרוא אותה כמו O ברומית, וזה שיבוש גדול אצלם כי אם כן – איך יתכן שיהיה הפתח שקריאתו A תולדת הקמץ שקריאתו O לדעתם?"

17 כינוי לסגול בפי הראשונים.

18 כינוי לצירי.

19 הוא החולם.

קמץ גדול, והוא קו ונקודה תחת האות. השביעי קמץ קטן (צירי), והוא שתיים נקודות יושבות". חלוקה זו מופיעה גם בספר "הכוזרי" לרבי יהודה הלוי (מאמר שני אות פ), וכן בתחילת ספר צחות לרבי אברהם אבן עזרא, ובספר טעמי המקרא לר"י בן בלעם פרק ד. כולם מזכירים אותם שבעה מלכים ומשרתם שהוא השווא.

חלוקה זו מתאימה כמובן למבטא האשכנזי שמכיר בשבע איכויות של תנועות, ואינו מחלק בין גדולות לקטנות. אבל בשום אופן לא לחלוקה של הרד"ק. כי ממה נפשך, שבע מנלן? או חמש או עשר. גם החלוקה המגדירה תנועות מסויימות שהן רק קטנות ותנועות אחרות שהן רק גדולות – לא קיימת אצלם. שימו לב לדברי ראב"ע המכנה בשם 'שרק' הן לו"ו עם הנקודה והן לשלושת הנקודות המכונות 'קיבוץ'²⁰. אין הוא מזכיר כלל שני סוגי קמץ, רחב או חטוף, אלא כולל אותם כאחת.²¹

ה: סימני התנועות

גם מסימני התנועות הגרפיים של הניקוד הטברני (ושל כל שיטת ניקוד), ישנה סתירה ברורה לשיטת עשר התנועות. השיטה הזו מאפשרת לכאורה שתי אפשרויות סימון הגיוניות: או סימון כל זוג תנועות בסימן אחד – וההבדלה בין הגדולה לקטנה תהיה במסורת על פה, או יצירת עשרה סימנים שונים, כדי שיהיה הבדל גרפי גם בין התנועות הגדולות לאחיותיה הקטנות. התבוננות במערכת הסימנים של הניקוד הטברני – תשיג תוהו ובוהו לפי שיטת הרד"ק.

הקמץ והפתח הם כאמור אב ותולדה, אבל יש להם שני סימני ניקוד שונים, כנ"ל ביחס לצירי ולסגול, כנ"ל ביחס לחולם ולקמץ החטוף. אם כן אנו רואים שהניקוד הטברני בחר בדרך המעניקה לכל אב ותולדה סימן שונה. אבל משום מה בחירק הוא נמנע מזה, אותו סימן ניקוד לשתי התנועות. המגן אברהם (סימן סא ס"ק יג) מנסה לענות על בעיה זו: "רק החירק כשיש יו"ד אצלה נקראת תנועה גדולה, וכשאין יו"ד אצלה נקראת תנועה קטנה". קשה לדעת מה היתה הגדרת תנועה גדולה בעיני הגאון רבי אברהם אבלי סג"ל, אבל לפי כללי הדקדוק של הרד"ק עצמו, חילוק זה איננו נכון.²²

אותה בעיה נוצרת עם הקיבוץ (ו). משום שהשורק (ו) הוא תמיד תנועה גדולה, מקובל בטעות

20 היום השתנו הכינויים, לו' עם הנקודה קוראים בטעות מלאפום, שהוא בעצם כינויו של החולם בפי הראשונים הצרפתיים. ולשלושת הנקודות באלכסון קוראים שורק.

21 יתכן שזו הסיבה לכך שהכלל "שוא אחרי תנועה גדולה הוא שוא נע", שהוא אחד מחמשת כללי השוא הנע שיוסד ר' אליהו בחור – אינו תקף אצל הקדמונים, ובשיריהם הבנויים על פי משקל אנו רואים שתפסו שוא זה על פי רוב כשוא נח (עד כדי כך שראב"ע בספרו 'צחות' בפרק על המשקלים (מהד' ברלין דף ז ע"א. מהד' פיורדא דף יא ע"א) מתלונן על רבי שלמה אבן גבירול שכתב את החרוז "מֶה לֶךְ יְחִידָה תִּשְׁבִּי / דּוּמָם פְּמֶלֶךְ בְּשָׁבִי" ומשיג עליו: "שלא עשה כהוגן במלת תִּשְׁבִּי, כי השי"ן הוא נח נראה (שוא נח) והוא הניעו בעבור המשקל" בעוד שהת' נקודה בצירי ועל כן צריך השוא להיות נע לפי כללי ר' אליהו בחור). ולאידך גיסא: את שוא הה"א בתיבת 'יְהִי' הם תופסים כשוא נע אף שהחירק שם הוא חסר ואמור להיות תנועה קטנה. והיא היא: החלוקה לתנועות קטנות וגדולות לא היתה קיימת בימיהם, ממילא לא יכל להיות אצלם כלל כזה.

22 כמו, למשל, במילה צִיצַת המופיעה במקרא תמיד חסר יו"ד בחיריק השני, למרות שהוא תנועה גדולה לכל דבר. וכמוה עוד אלפים במקרא.

לחשוב שהקיבוץ משמש רק לתנועה קטנה. אבל מצויים במקרא מאות ואלפי קיבוצים שהם לכאורה תנועות גדולות. במנחת שי (בראשית לא לט) קיימת מודעות לבעיה זו, ולכן הוא מחדש כלל נוסף: אם בנוסף לקיבוץ או החירק החסר ישנה הטעמה, כגון טעם או אפילו מתג – תנועה זו נחשבת כתנועה גדולה. ולכן מילה כמו גִּבְתִּי, השורק הוא תנועה גדולה כי יש מתג (נקרא גם געיא) אחרי הנו"ן. וכך במילה יִשְׁמַךְ (שם מח כ), החירק הוא תנועה גדולה כי יש אחריו מתג.

בכך לא פתרנו את הבעיה. קיים כלל שבתנועה קטנה בהברה שאינה מוטעמת – חייב לבוא אחריה שוא נח או דגש. לפי זה, כל אימת שאנו מוצאים תנועה שאין אחריה דגש או שוא נח – היא תנועה גדולה. אך יש מאות דוגמאות של חירק חסר וקיבוץ במקרא, שאין אחריהם דגש או שוא נח, והרי זה מחייב שהם יהיו תנועה גדולה – ואין בהם מתג.²³

ר' אליהו בחור, בספרו 'מסרת המסרת' (לוחות ראשונות, הדיבור הרביעי), עומד אף הוא על בעיה זו: "אך יש שני מיני קבוץ. האחד הוא זה שאמרתי שבא במקום וי"ו שרוקה החסרה".²⁴ והשני הוא תנועה קטנה ממש... ואם תאמר: ובמה יודע איפוא איזה הוא הקבוץ של תנועה גדולה שבא במקום וי"ו השרוקה או איזה הוא של תנועה קטנה? התשובה: הנה ידוע מדרך הדקדוק שאחר כל תנועה קטנה דגש או שוא נח, כאשר ביארתי בפרק שירה. ולכן כשנמצא קבוץ ואחריו דגש או שוא נח – הרי הוא תנועה קטנה ממש. אבל כשאין אחריו דגש או שוא נח הרי הוא במקום וי"ו שרוקה".

נמצא, שאין סימן גרפי המבדיל בין קיבוץ שהוא תנועה גדולה ובין זה שהוא תנועה קטנה. הדרך להבחין בזה היא באמצעות הדגש שאחריו, אם הוא קיים או לא, או במקרה של שוא – צריך לדעת אם השוא הוא נע או נח לפי כללי השוא שהם אינם פשוטים.²⁵

השאלה הנשאלת היא, מדוע לא סימנו חכמי טבריה ניקוד שונה לתנועה הגדולה ולתנועה הקטנה במקרים של הקיבוץ והחירק.

ראב"ע בראש ספר "צחות", בדברו אודות החירק אינו מזכיר כלל שיש חירק גדול וחירק קטן, כי אם: "ויתכן היות אחריו נח נעלם שהוא יו"ד כמו ריב ומדון (חבקוק א ג). ופעם יחסרוהו מהמכתב, כמו לא תַעֲנֶה עַל רֵב (שמות כג ב)" וכן: "ויתכן לבוא אחריו דגש כמו (קהלת יב ט) אֶזְנִי וְחִקְרִי ראב"ע אינו יודע כלל שיש שני מיני חירק, והתופעות שהוא ציין מבדילות בין החירק הגדול ובין תולדתו. לפי תפיסת הרד"ק לא "יתכן לבוא אחריו דגש", כי

23 דוגמאות לחירק: דָּשׁוֹן (בראשית לו כא), וַיִּבְאֶה (בראשית ב כב), וַיִּלְבָּשׁ (שם ג כא), הַנְּפִלִים (שם ו ד), וּשְׁלִשִׁים (ו טז), וַיִּשְׁבּוּם (ש"א ב ח) וְהִיתָם (ש"א יב יד) וַיִּשְׁבּוּם (ירמיהו כג כב). בכל המקרים האלו יש חירק חסר ללא מתג, והוא תנועה גדולה היות ולא בא אחריו דגש. ויש עוד מאות כאלו.

דוגמאות לקיבוץ: תַּמְתָּן (בראשית ג ג), הַפְּרָכִים (שם ג כד), רָכְשׁוּ (יד יב), עֲגוֹת (יח ו), וּבִקְמָה (יט לה), לְזַקְנֵי (כא כב), גָּבְלוּ (כג יז), אֵלֵי (כד לט). מדובר כאן בקיבוץ ללא מתג שאין אחריו דגש וממילא הוא תנועה גדולה לפי כללי הרד"ק, וגם בזה יש עוד מאות.

24 כוונתו היא לקיבוץ המדובר שהיה ראוי להיות במקומו ו כדי שיהיה ברור שזו תנועה גדולה.

25 כפי שכתב המנחת שי – כתבו הסופרים לרוב מתג לפני שוא נע כדי להודיע שהוא נע, אבל בהרבה מקרים אלו הוספות של דורות מאוחרים יותר, ואינם מכללי הניקוד הטברני. יתירה מזו, במילה כמו פְּהֶאֱקֻוּ אין מתג אחרי הא' בספרים המדויקים, אף שהקמץ הוא קמץ רחב ואם כן השוא שלאחריו צריך להיות נע.

כשבא דגש זוהי התולדה ולא האב.

ובאשר לשורק ולקיבוץ – ראב"ע לא מודע לכך שיש להם שני שמות! הוא קורא לשניהם שורק, וכותב: "על כן היא נקודה בתוך הו"ו (ו) ... ובמקום שאין שם ו"ו ישימו צורתו שלש נקודות (.)". וממשיך: "ונקרא שורק מגזרת (איכה ב טו) שֶׁרָקוּ, כי כן הוא. ויש שקראוהו קיבוץ פום". כלומר, לפי תפיסתו לא מדובר כאן כלל בשתי תנועות, גדולה וקטנה, אלא בשתי שמות לאותה תנועה²⁶.

לסיכום: נסיון להתאים את כללי הניקוד הטברני לשיטת הרד"ק – יראה שהכללים מבולבלים לגמרי. הפתח הוא לעולם תנועה קטנה בכל מצב שהוא, וכך הסגול. באשר לחירק לשורק ולקמץ, תלוי: אם יש בהם מתג או טעם או שלא בא אחריהם דגש – הם תנועה גדולה, אם לאו – תנועה קטנה. ואילו החולם והצירי, הם תנועה גדולה בכל מקרה. מדוע זה כך? הלא היופי בשיטת הרד"ק הוא הפשטות והסימטריות של כל התנועות: כולן דומות ולכל אחת יש שני מצבים – גדולה וקטנה, מדוע התבוננות בכללי הניקוד מוצאת שחכמי טבריה סיבכו את סימני הניקוד שלהם באופן בלתי סביר.

ו: קמץ חטוף

יתר על כן, הסימן הגרפי של הקמץ הרחב שהוא אבי הפתח – הוא הסימן המשמש לקמץ החטוף שהוא תולדת החולם, דבר יוצר הסתבכות גדולה למי שמשמש במבטא הספרדי. תעיד על כך המגמה שנולדה בדורנו (במיוחד בסידורים מדויקים של עדות המזרח) ליצור הבדל גרפי בין הסימון של קמץ רחב ובין הסימון של קמץ חטוף. כי מי שאינו בקי – יקשה עליו מאוד לדעת את הכללים הקובעים איזהו קמץ רחב ואיזהו קמץ חטוף²⁷. הרעיון הזה אינו רעיון חדש; אילן אלדר, בספרו "המבטא הקדם אשכנזי", א, עמ' 40, 43, מביא שבכתבי היד האשכנזים פשט המנהג עוד בתקופת הראשונים, לנקד קמץ חטוף בסימון של חטף קמץ (א) כדי להבדילו מן הקמץ הרחב. ואכן, אפילו ר' וולף היידנהיים מסמן בכתב ידו את הקמץ החטוף בסימון של חטף קמץ.

למעשה, לפי שיטת הניקוד הטברנית, סימן זה הוא טעות גמורה. שכן חטף קמץ שקול כשווא נע לענין כל כללי הדקדוק, ואילו קמץ חטוף הוא תנועה קטנה הגוררת אחריה דגש חזק. הדבר מוכיח שהצורך להבדיל בין הקמצים על ידי סימן גרפי היה כה חשוב עד שהיה עדיף לסופרים ל'הפסיד' את סימן חטף קמץ כדי ליצור הבדל בין קמץ חטוף לקמץ רחב²⁸.

26 גם שאר הראשונים השתמשו רק בשם אחד לשני הסימנים, בדרך כלל בשורק. מסתבר שכשחדרה שיטת רד"ק שחילקה את שני הסימונים לתנועה גדולה וקטנה – נוצר צורך לקרוא להם בשני שמות, ואז נשתנה שימוש של הקיבוץ לטובת שלושת הנקודות.

27 יתירה מזו, ישנם מקומות שאף בעלי הדקדוק עצמם נסתפקו בהם אם מדובר בקמץ רחב או חטוף משום שהכללים במקרים אלו אינם מכריעים, דוגמת פֶּגְשָׁן (בראשית לב יח), ויעויין מנחת שי לשם.

28 אלדר (שם עמ' 41 סעיף 4) מביא את דברי ספר טעמי המקרא: "ויש סופרים שאינן מחברים חטף קמץ באות

ואכן, ר"ש אלמולי, בספרו "הליכות שבא", ירושלים תש"ה, עמ' מח-מט, מתקיף מנהג זה: "זה טעות נפלה בספרי אשכנז וצרפת ונתפשטה בכל הספרים הנדפסים והנעתקים מהם, אבל בכל ספרי ספרד המדויקים אין... כי אם קמץ לבד". [מעניין שדוקא האשכנזים חשו למצוא פתרון לבעיה שאמורה להטריד את הספרדים, לפחות כמותם].

לפי המבטא הספרדי אין שום הבנה מדוע סומנו הקמץ הרחב והחטוף באותו סימון, למרות שאין ביניהם שום קשר. קשה להאמין שהיו חסרים סימונים גרפיים. וגם אם כן, עדיף שהקמץ הרחב והפתח יקבלו אותו סימון כפי שקורה עם החירק והשורק, מאשר לתת אותו לשתי תנועות שאין ביניהם אפילו הקשר של אב ותולדה. ואכן בניקוד הארצישראלי העתיק יש סימון גרפי אחד לצירי ולסגול, סימון אחד לחולם ולקמץ החטוף, וסימון שונה לקמץ הרחב!²⁹ דבר המתאים למבטא הספרדי – אבל הניקוד הטברני בפירוש אינו מתאים למסורת זו.

ז: חטף קמץ

כלל ידוע הוא, שאות שלפני החטף תהיה מנוקדת בתנועת החטף. לדוגמא בחטף פתח: לְשִׁמּוֹר וְלַעֲשׂוֹת, הַלִּמָּד של לְשִׁמּוֹר מנוקדת בחירק, כדרך אותיות כ'ל'ב' הבאות לפני שוא, אבל הַלִּמָּד של לַעֲשׂוֹת נקודה בפתח, משום שהחטף בעי"ן גרם לה להפוך לפתח. וכן – לֹא תִשָּׁתָה וְלֹא תִאָּגֵר (דברים כח לט); תִּשָּׁתָה – הַתִּי בחירק, תִּאָּגֵר – הַתִּי בסגול בגלל החטף שבאל"ף. וכנ"ל לְאָכַל וְלִשְׁתּוֹת (ש"ב יא יא), וְהִשְׁבֵּנִי וְהִרְאֵנִי (שם טו כה).

גם חטף קמץ מביא לפניו קמץ, דוגמת אֶהְלֶה, מִחֲרַת, צְהָרִים, אֶהְלִיָּאב, נַעְמִי. אך כאן קיימת תופעה מיוחדת: חטף קמץ נהגה כקמץ חטוף או כחולם לפי המבטא הספרדי, והוא אינו שייך לקמץ הרחב. לפי ההגיון הפשוט, חטף קמץ אמור לגרום לאות שלפניו שינוקד בקמץ חטוף ולא בקמץ רחב, שהרי חטף קמץ שייך למחלקת החולם והקמץ החטוף. אלא מאי, בכל המקרים האלו ישנו מתג אחרי הקמץ [אֶהְלֶה, מִחֲרַת, צְהָרִים, אֶהְלִיָּאב, נַעְמִי], ולפי הכללים הינו קמץ רחב.³⁰

אם בא שבא תחת אות בסמוך לה, אלא נוקדים אותה בקמץ לבדו... ולא יתכן בעיני להיות כן לפי שמצאנו 'אֶכְלָה בשילה' במסורת: ולית דכוותיה. ואם כן הוא – הלא מצינו כמו כן נקד 'אֶכְלָה ומחתה פיה' בקמץ לבדו. ועתה נסתר המסורת... לפיכך נראה בעיני שיתכן חטף קמץ באות, אע"פ שהאות השנייה לה ננקדת בשבא כדי להפריד לבין להבא בין לשעבר. פירוש הדברים: בפסוק נִתְּקַם חֲנָה אַחֲרֵי אֶכְלָה בְּשִׁלָּה (ש"א א ט) פירוש המילה אֶכְלָה אינו פועל עבר לנקבה מהבנין הקל, אלא מקור בתוספת ה"א. כפי שכותב רש"י על אתר: אכלה בשילה – לא מפיק ה"א, והאל"ף חטף קמץ. והוא כמו אחרי אכול בשילה ואחרי שתה והלשון נופל בין לזכר בין לנקבה. אַחֲרֵי אֶכְלָה – לשון פִּעוּל. כמו לְאֶכְלָה לשון לִפְעוּל.

רש"י כותב 'חטף קמץ' אף שכוונתו כמובן לקמץ חטוף. והמסורת מציינת שאין עוד מילה כזו במקרא. עכשיו בא בעל 'טעמי המקרא' ואומר שאם לא נכתוב את הסימן של חטף קמץ (דהיינו 'אֶכְלָה') תחת האלף – אם כן אין זו המילה היחידה, שכן מצאנו את הפסוק אֶכְלָה וּמִחֲתָה פִּיה (משלי ל כ). ואין הבדל בניקודם. לכן הוא מצדיק את הצורך לכתוב חטף קמץ. אף שודאי אין זה חטף קמץ שהרי מיד אחריו בא שווא נח, ואין שתי שואים בזה אחר זה אלא כשהראשון הוא נח.

29 עיין מאמרו של מ"צ סגל, 'לתולדות המבטא של הקמץ', לשוננו, כרך א, עמ' 37.

30 קמץ מתוג ואחרי שוא או חטף הוא תמיד רחב לפי הכללים.

המסורת המדוייקת של הספרדים מבטאת את הקמץ במילים אלו כפתח³¹, והדבר משולל הגיון: במה השתנה חטף קמץ משאר החטפים שהוא גורר אחריו תנועה שאינו ממינו?

הגע עצמך, המילים גֶּדֶל, אֶזֶן, אֶהָל, פֶּעַל – הן מאותו משקל. אבל בסמיכות לכינוי הן נהגות לפי המבטא הספרדי גֶּדֶלוּ, אֶזְנוּ, בקמץ חטוף (קרי: גודלו, אוזנו), כפי שצריך להיות³², אבל אֶהָלוּ, פֶּעַלוּ, בקמץ רחב (קרי: אהולו, פעולו). מהו ההגיון בכך שבגלל שבא חטף קמץ בעי"ן הפועל – תהפוך פ"א הפועל מקמץ חטוף לקמץ רחב שאינו מינו?

ולא זו בלבד, כל אותו חטף קמץ נולד בגלל הקמץ החטוף בפ"א הפועל. כלומר: במקום לומר אֶהָלוּ פֶּעַלוּ בחטף פתח תחת עי"ן הפועל כדרך אותיות הגרון [לדוגמא: נִעְרוּ, שִׁעְרִי] מקבלת עי"ן הפועל חטף קמץ – בגלל שהאות שלפניה היא בקמץ חטוף! ואותו חטף קמץ שנולד בגלל הקמץ החטוף שלפניו גורם לאביו מולידו להפוך לקמץ רחב שהוא תנועה ממין אחר לגמרי! ? דיו לבא מן הדין להיות כנידון.

לכן יש הסוברים שכל הקמצים האלו אף שהם מתוגים הם באמת קמצים חטופים (קרי: אוהולו, פועולו, צוהורים וכדומה³³). אבל לשיטה זו יש שתי בעיות: היא מנוגדת למסורת, וכל עצמה לא באה אלא כדי לתרץ קושיא. ושנית: איבדנו כל סימון גרפי המבדיל בין קמץ חטוף לרחב, שכן אפילו המתג כבר אינו מהוה סימן. ובמה יִנָּדע איפוא מי הוא הקמץ החטוף ומי הוא הקמץ הרחב?

העולה מכל זה: לפי הניקוד הטברני לא היה שום הבדל של איכות בין הקמץ הרחב והחטוף וחטף הקמץ, כולם היו איכות אחת. ואכן הדבר עולה בבירור מדברי ר' אהרן בן אשר בספר 'דקדוקי הטעמים' (עמ' 35) המדבר על-התופעה בה יבוא קמץ חטוף במקום חולם:

שער צירוף הרום³⁴ ויציאתו מִנְטָעוּ אל קמצה (=קמץ) יהיה זה: כאשר תקבץ השם המיוחד, תאמר חֲדָשׁ בהגיון³⁵ או – והיא נקודת הרום. וכאשר יקובץ³⁶ – תאמר חֲדָשִׁים; עֶפֶר – עֶפְרַיִם; יוֹם – יָמִים; שִׁבְלֶת – שִׁבְלִים.

בן אשר מערב כאן חטף קמץ (במלים עֶפְרַיִם חֲדָשִׁים ושִׁבְלִים) עם קמץ רחב (יָמִים) וכולל אותם כאחד. דבר המראה בעליל שהוא ראה את הקמץ הרחב וחטף הקמץ כאיכות אחת, בדיוק כשם שרואים את הפתח וחטף הפתח כאיכות אחת. ההבדל ביניהם הוא רק בחטיפת התנועה. ובאמת, עצם העובדה שיום מתחלף לימים, וראש לקדשים וקדש לקדשים ושׂמאל לשמאלית (ויקרא יד

31 קרי: אהולו, מחרכת צהורים, אהוליאב. (ניקדתי כך כדי שהדברים יהיו ברורים אבל כמובן כל הפתחים כאן הם קמצים, וכל החולמים הם חטף קמץ).

32 הקמץ החטוף בא במקום החולם המקורי כיון שהוא תולדתו.

33 בקרב דוברי העברית בארץ יש טעות נפוצה: הם אומרים את הכל במבטא של קמץ רחב, קרי: צִהְרִים, מִחְרַת, וכדומה. זו טעות גמורה לכל הדעות.

34 כינוי של בן אשר לחולם.

35 בהגיית.

36 כלומר, כשאומרים חודש בלשון רבים.

טז) היא ראייה לכך שהקמץ הרחב והחטוף הם איכות אחת. כי מדוע בא כאן קמץ רחב במקום חולם? בעוד שבן זוגו של החולם הוא הקמץ החטוף או חטף קמץ? [לקמן יובאו דוגמאות נוספות לחילופים דוגמת אלו].

בכך מתורצות כל הקושיות: אין סימון גרפי אחד לשתי תנועות שונות, ודין חטף קמץ כשאר החטפים שהוא גורר לפניו תנועה מאותו המין. דהיינו, הוא באמת קמץ רחב אלא שהקמץ הרחב והחטוף נשמעים אותו דבר, דבר המתאים רק למבטא האשכנזי הליטאי.

ח: 'דחיק' ו'אתי מרחיק'

ישנם שני כללי דקדוק הנקראים 'דחיק' ו'אתי מרחיק'. הכללים האלו עוסקים בשתי מילים הצמודות זו לזו על ידי מקף או טעם מחבר – דבר הגורם להן לנהוג כמילה אחת לענין דגש חזק. דהיינו: הואיל ודגש חזק בא אחרי אות המנוקדת בתנועה קטנה, כך גם כאן: אם המילה הראשונה מסתיימת בתנועה קטנה, יבוא דגש חזק בתחילת המילה שלאחריה – כאילו שתי המילים הן מילה אחת.

כלל 'דחיק' עוסק בזוג מילים שאחת מהם בת הברה אחת (מילה זעירא), דוגמת מה-טבו, תַּכְסֶּה-כָּה, אֶלְכָּה-נָא, וְעֲנֵתָה-בִּי. אפשר לראות שכל זוג מילים אלו מחובר על ידי מקף, והאות הראשונה במילה השנייה דגושה דגש חזק (הקיים בכל האותיות ולא רק בבג"ד כפ"ת). הסיבה היא משום שהמילים נקראות כאילו הן מילה אחת: מַטְבו, ומכאן הדגש.

'אתי מרחיק'³⁷ הוא כלל דומה לאופן שזוג המילים אינו מוקף ממש אלא מוצמד על ידי טעם משרת, והמילה הראשונה היא מלעיל, כגון, עֲשֶׂה לָךְ, אֶקְרָה כֹּה, עֲלֶיךָ פָּרֶץ, עֲשִׂיתָ לוֹ, מִשְׁחַתָּ שָׁם. לכללים אלו ישנם תנאים נוספים, שאין כאן המקום להאריך בהם. הרעיון היסודי של שני כללים אלו, שהמילים נחשבות כמילה אחת ארוכה, ולכן התנועה בסוף המילה הראשונה גורמת דגש בתחילת המילה השנייה.

והנה, ההבדל היסודי בין תנועות קטנות וגדולות – שאחרי תנועה גדולה בהברה בלתי מוטעמת לא יבוא דגש. וגם שני הכללים האלו מצייתים לזה לכאורה, ודוקא מילים המסתיימות בסגול או פתח גורמות לדחיק ואתי מרחיק, אבל במילים המסתיימות בחירק ושורק לא ימצאו שני אלו אלא באופן נדיר³⁸, ובצירי וחולם לא ימצאו לעולם זולת פעם אחת בתהלים, לפי כתר ארם צובה: חֲלָבָמוּ סָגְרוּ (תהלים יז י').³⁹ לעומת זאת, הקמץ משום מה נוהג ביחס לכלל זה כאילו הוא תנועה קטנה, דוגמת אֶלְכָּה-נָא, וְעֲנֵתָה-בִּי שהבאנו לכלל הדחיק. וביחס ל'אתי מרחיק' – רוב המקרים בתנ"ך הם בקמץ. וזה דבר שאינו מובן: מדוע יבוא דגש חזק אחרי תנועה גדולה?

רבי יהודה שיסלאוויץ משקלוב⁴⁰ מנסה לבאר זאת כך: "ואמרו הטעם, לפי שהקמץ נדחק

37 יש המחליפים את השמות, ויש הכוללים את שני הדברים בכלל הדחיק, אבל המנחת שי מגדיר זאת כפי שכתבנו.

38 כגון קומו צאו (בראשית יט יד), קָרָאתִי יְיָ (תהלים קיח ה), יִסְכְּנִי יְיָ (שם שם יח).

39 שם בלאו הכי אין זה מתאים גם לפי כללי אתי מרחיק.

40 בספרו 'מסורת הקריאה', כלל יא – דחיק. (מודפס בתחילת תיקון סופרים מהדורת 'סימנים').

בין שתי הנגינות⁴¹ לכן נגרע מערכו עד שירד למדרגת תנועה קטנה, ולפיכך יהיה אחריו דגש חזק". גם אם זהו ההסבר, עדיין לפי מסורת הקריאה הספרדית מדובר בקמץ רחב – וכך גם מסתבר, שכן מדוע מילה כמו וְעָנְתָּה תשמע כמו וְעָנְתָּה משום שצמודה אליה מילה אחריה. מדוע קמץ זה מבוטא כקמץ רחב ונוהג לעניין הדגש כקמץ חטוף? –

לפי המבטא האשכנזי אין כמובן שום קושיא: הקמץ הזה הוא באמת קמץ חטוף לכל דיניו. הוא נוהג כתנועה קטנה – בגלל ההסבר של ר"י שיסלאוויץ או כל הסבר אחר שיהיה – אבל אין שום הבדל בין איכות קריאתו לזו של הקמץ הרחב.

ט: תנועות קטנות וגדולות

כזכור, ההבדל בין תנועות קטנות לגדולות, לשיטת רד"ק, הוא החילוק באורך התנועה. תנועה גדולה נשמעת ארוכה ומלאה ואילו תנועה קטנה נשמעת חטופה וסתומה יותר. ואמנם כך הוא בשפות אחרות, אך בעברית קשה לקבל שיש דבר כזה. איבעית אימא קרא ואיבעית אימא סברא. איבעית אימא סברא: לא מצוי בזמנינו אדם שמדבר במבטא ספרדי ואפשר להרגיש במבטאו חילוק באורך התנועה בין קמץ ופתח, צירי וסגול, חולם וקמץ חטוף, שורק וקיבוץ, חירק מלא וחסר. גם החכם שד"ל כבר כתב בספרו 'בית האוצר' (ג, עמ' 59): "כל ימי גדלתי בקריאה הספרדית, ועדיין לא למדתי מאחד ממלמדי שתהיה קריאת הקמץ הרחב רחבה מקריאת הפתח, ושתהיה קריאת הצירי פתוחה מקריאת הסגול וקריאת חירק גדול מרווחת מקריאת חירק קטון, וקריאת השורק חזקה מקריאת הקיבוץ. גם לא ראיתי ולא שמעתי לאחד מבני ספרד או לאחד מבני איטליה שיבדיל בקריאתו בין התנועות האלה, והנה חילוק התנועות הגדולות והקטנות אינו אך דבר שפתים – ואינו במבטא שפתים".

וכבר קדם לו במאות שנים רבי שלמה אלמולי מחבר ספר 'הליכות שבא' הנוקט בשיטת רד"ק, וכותב (חלק א פרק א): "התנועות אינן אלא חמש, והנקודות שמהן אנו בונים את אלו החמש הן עשר... והוצרך בעל הלשון להניח גם את העבדים⁴², לפי שפעמים יתחייב בדיבור להאריך בתנועה מעט ולהוליד נחות אחריה, ולפעמים להמשיכה במרוצה מבלי נחות כלל". עם זאת הוא כותב (חלק ב פרק א): "הראשונים היו מבדילין בין המלכים והעבדים, אבל אנו בעוונותינו שמפני חטאינו גלינו מארצנו ונתערבנו בלשונות הגויים – הפסדנו בקיאות לשוננו ואיננו יודעים להבדיל בין תנועות המלכים לתנועות העבדים". הרי עדותו של ר"ש אלמולי, שכבר בדורו (סמוך לאחר גירוש ספרד), לא היה קיים הבדל בלשונם בין תנועות קטנות וגדולות.

ר"ש אלמולי הניח כמובן מאליו את שיטת הניקוד הטברנית כמתאימה עם המבטא הספרדי, ולכן היה מוכרח לבאר שסיבת ליקוי המבטא בנוגע לחוסר ההבדל בין תנועות קטנות לגדולות

41 היות וגם המילה הראשונה וגם השניה הן מלעיל, דוגמת עֲלֶיךָ פָּרַץ – נמצא שהקמץ בהברת ך – 'דחוק' בין שתי הטעמות, שהמחבר קורא להם 'נגינות'.

42 כך הוא קורא לתנועות הקטנות, יצוין שהוא תפס את לשון הראשונים הקורים לשוא – עבד או משרת. והעבירו ל'תנועות הקטנות'.

— היא מפני שמבטאם נשתבש עם השנים. אולם יתכן, שהסיבה האמיתית היא שהמבטא הספרדי אינו מתאים לניקוד הטברני.

איבעית אימא קרא: המילים הרי מורכבות מהברות, ובכל מילה בת שתי הברות או יותר — יש הברה אחת שהיא המוטעמת. לדוגמא: במילה 'אֶכְל' מוטעמת ההברה הראשונה, והיא נקראת 'מלעיל', דהיינו שההטעמה נמצאת בראש המילה, ובמילה 'אוֹכֵל' מוטעמת ההברה האחרונה במילה, והיא נקראת 'מלרע'. והנה החוש מרגיש כי ההברה המוטעמת היא ההברה המודגשת ביותר במילה, והתנועה בה היא המוארכת ביותר. דבר זה בולט במיוחד בשפות כמו אנגלית שבה ההברות שאינן מוטעמות 'נמעכות' ודוברי השפה הזו מבטאים אותן בדרך כלל כמו שווא ומתעלמים מהתנועות שלהן. אבל גם בעברית במבטא ספרדי אפשר להרגיש בחילוק בין 'אֶכְל' ל'אוֹכֵל'.

ואכן הצורות אֶכְל, אוֹכֵל, מותאמות היטב לשיטת הרד"ק, אבל במילה כמו 'שְׁמֵר' — מתרחשת תופעה הפוכה: ההברה המוטעמת נקודה בפתח, לעומת ההברה הלא מוטעמת, וממילא נקראת בחטיפה, של הקמץ. כך גם במלים כמו אֶלֶיךָ, עֵינֶיךָ, היות וההטעמה נמצאת באות המנוקדת בסגול — הרי שהוא מוארך ומוטעם הרבה יותר מאשר הצירי שלפניו⁴³. כך שלפי שיטת הרד"ק היה צריך להיות כאן ניקוד הפוך: שְׁמֵר, אֶלֶיךָ, עֵינֶיךָ.

דוגמא נוספת: סמיכות מילה לחברתה גורמת לפעמים להתחלפות תנועה גדולה בקטנה ממנה, כמו שהבאנו לעיל — דָּבָר, דְּבָר-ה'. אבל בזוג צירי סגול התופעה היא הפוכה: כשהמילה אינה סמוכה יבוא סגול, וכשהמילה תיסמך הוא מתחלף בצירי, כמו: מעֲשֶׂה, מַעֲשֶׂה-חֶרֶשׁ אָבֶן (שמות כח יא); עֲלָה, עָלָה-תְּאֵנָה (בראשית ג ז); רָעָה, רַעֲה-צֶאֱן (שם ד ב), וכהנה רבות. לא ידוע מהי הסיבה לתופעה זו, אבל לפי שיטת הרד"ק יש כאן היפך גמור: סמיכות שמביאה להתארכות של תנועות ולא להתקצרותן.

לסיכום: אם החילוק בין התנועות הוא באורך התנועה — היתה צריכה להיות התאמה בין אורך התנועות ובין ההטעמה, וכך הוא בערבית בהרבה מקרים. אבל לפי הניקוד הטברני בהרבה מקרים אין שום התאמה בין הטעמה ובין אורך התנועה.

י: התחלפות התנועות — ב

לעיל הובא נושא התחלפות התנועות כראיה חזקה לשיטת רד"ק ואביו. רז"ה ומדקדקים אשכנזים אחרים התרשמו ממנה כדי כך, שהוכיחו מכאן את נכונות המבטא הספרדי. אמנם, הדברים אינם פשוטים כלל ועיקר.

כזכור, חמשת זוגות התנועות לפי שיטת רד"ק: קמץ ופתח, צירי וסגול, חירק גדול וקטן, חולם וקמץ חטוף, שורק וקיבוץ. לפי כללי התחלפות התנועות צריכה כל תנועה גדולה להתחלף בקטנה ממנה במקרים המתאימים. אולם בפועל — הזוג היחיד המקיים כלל זה הוא

43 ומדקדקי הספרדים עצמם מודים שאין להם שום הבדל בין סגול מוטעם לצירי.

הקמץ והפתח, ואילו השאר מקיימים חילוף זה חלקית, או שאינם מקיימים אותו כלל! כפי שהובא, ברוב המקרים מתחלף צירי עם סגול כמו אַת-אָת. אבל ברבים מן המקרים הצירי מתחלף עם חירק. דהיינו, צירי מתחלף בסגול כאשר ההברה המנוקדת בצירי מאבדת את ההטעמה שלה, דוגמת וְאֵת-מִזְבֵּחַ הַקֹּטֶרֶת וְאֵת-פְּדִיּוֹ וְאֵת שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה וְאֵת קֶטֶרֶת הַסָּמִים (שמות לה טו); שְׁנֵי ה'אֲתִין' הראשונות מוצמדות למילה שאחריהן על ידי מקף, ולכן אין בהם הטעמה, ואילו השתים האחרונות עומדות בפני עצמן, ויש בהן טעם כלשהו. זהו איפוא הכלל: תנועה גדולה לא יכולה לעמוד בהברה סגורה⁴⁴ ולא מוטעמת; אם הטעם 'בורח' מן ההברה, מוכרח הצירי להתחלף בסגול.

כל זה במקרה שההברה סגורה על ידי אות שואית, אך אם ההברה סגורה על ידי דגש – יתחלף הצירי בחירק ולא בסגול. כמו במילה חָץ שכשהיא הופכת ללשון רבים, חֲצִים, הופך צירי החי' לת לחירק, משום שההברה 'חצ' סגורה כעת על ידי דגש ולא על ידי שוא. וכך במילים: גֶּן, גְּצִים; עֵז, עֲצִים; שֶׁן, שְׁנִים, וכך תמיד⁴⁵. מדוע, אם כן, נחשב הצירי כבן זוגו של הסגול יותר מאשר של החירק?

כך גם ביחס לחולם ובן זוגו – הקמץ החטוף. שני אלו מתחלפים רק כאשר ההברה המנוקדת בחולם הופכת להברה סגורה באות שואית, דוגמת כל-כָּל-; אֶזֶן, אָזֶנוֹ; קָדַשׁ, קֶדְשׁ; חֲדָשׁ, חֶדֶשׁ. אבל במקרה שההברה תסגר על ידי דגש – יהפוך החולם לקיבוץ. דוגמת עֵז, עֲזוֹ; כָּל, כָּלוֹ; חֶק, חֲקִים. וזה בולט במיוחד בדוגמאות אלו. החילוף כָּל, כָּל- מתרחש כשההברה סגורה על ידי הלמ"ד כשהיא שואית, אבל בחילוף כָּל, כָּלוֹ, אין הלמ"ד שואית אלא דגושה בדגש – ולכן בא שורק במקום קמץ חטוף. כך במילים חֶק, חֲקִים, לעומת חֶקֶךְ וְחֶק-בְּנִיךְ (ויקרא י יג)⁴⁶.

כלל זה כבר הובא בפירוש רש"י (שמות טו ב): "וכן כל תיבה בת שתי אותיות הנקודה מלאפ"ס"⁴⁷ כשהיא מארכת באות שלישית ואין השניה בשו"א בחטף⁴⁸ – הראשונה נקודה בשור"ק כגון עֵז – עֲזִי, רֶק – רִקִּי⁴⁹, חֶק – חֲקִי⁵⁰, עֵל – עָלוֹ; יסור עָלוֹ (ישעיהו י כז), כָּל –

44 הברה סגורה היא כזו המסתיימת באות שואית, או באות המודגשת דגש חזק. 'אֵת' היא הברה סגורה, כמו כן ההברה שֶׁבַּ במילה 'שבת' היא הברה סגורה, הדגש גורם שהמילה נקראת 'שֶׁבַּ-בֶּת' והבי' מתחלקת לשתי ההברות, [לכן קוראים לדגש זה גם בשם 'דגש כפלן' כי הוא כופל את האות המודגשת]. לעומת זאת, הברה פתוחה היא כזו שאינה מסתיימת באות או בדגש, דוגמת מילים כמו 'זֶה' 'הוא'.

45 החילוף הנ"ל קיים גם בצורה הפוכה – חירק הופך לצירי בבנין פֶּעַל: לעומת דָּבַר, סִפֵּר, יבואו פָּאָר, חֲרָף, וכך במ"ם השימוש הנקודה חירק, אם היא באה לפני אותיות אהח"ע שאינן מקבלות דגש – היא תנוקד בצירי, כמו מֵאֵת, מֶהֱם, מִחֲרָב, מְרֹב, מֵעֵץ וכדומה.

46 גם כאן מתרחשת התופעה ההפוכה: בבנין פֶּעַל יבוא חולם במקרה ש' הפועל לא תקבל דגש. כמו ומֶרֶק - וְשִׁטָּף, מִשְׁבָּח - וּמִפָּאָר, מִפָּזָר - וּמִפָּרָד.

47 הוא חולם המכונה גם מלא פום בפי הראשונים. היום הפך לכינוי לשורוק כמו שכתבנו לעיל.

48 המילה 'בחטף' נראית מיותרת ואולי זו גירסא אחרת במקום 'בשו"א' שכן הראשונים קוראים לפעמים 'חטף' לשווא נח. ומישהו הצמיד את שתי הגירסאות.

49 איוב ז יט.

50 משלי ל ח.

פלו; ושלישים על פלו" (שמות יד ז).

רש"י מדגיש ואין השניה בשו"א, כדי להבהיר שכלל זה נכון רק באופן שהאות הסוגרת את ההברה לא תהיה מנוקדת בשוא, אבל אם תהיה בשוא – תנוקד זו שלפניה קמץ חטוף⁵¹. בנוגע לחירק ושורק אין כלל התחלפות תנועות, חירק גדול לא יהפוך לעולם לחירק קטן, ושורק לא יהפוך לקיבוץ. פל טוב (דברים ו יא) נקוד בדיוק כמו טובך, ואינו הופך לתנועה קטנה. שיר – נקוד כמו שיריכם (עמוס ח י) ואינו הופך לחירק חסר למרות שהוא רחוק שתי הברות מההטעמה. מהו ההסבר לחוסר השיטתיות?

יא: מבטא של שבע תנועות

המסקנה המתבקשת: לטברנים היו שבע איכויות של תנועה במבטאם, הם לא הבדילו בין קמץ רחב לקמץ חטוף, ומאידך גיסא הבדילו בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. מקובל שהחולם הטברני זהה לחולם הספרדי של היום, ואילו הקמץ הטברני נמצא בין החולם הספרדי לפתח. כך גם לגבי הצירי הטברני – הוא ממוצע בין סגול לחירק. אין פירכה לתפיסה זו והיא מתיישבת כמעט עם כל הנקודות שהובאו לעיל. אנסה להעלות תיאוריה המתאימה את הניקוד הטברני למבטא האשכנזי של ימינו, תיאוריה זו אמנם אינה מוכרחת – אך כמה נקודות מוסברות יפה יותר עם המבטא האשכנזי מאשר התיאוריה המקובלת.

כזכור, המבטא האשכנזי (הליטאי) מכיל שבע איכויות של תנועות, דבר המתאים למספר המלכים שנקבו הראשונים שלפני רד"ק. חמש מתוך התנועות זהות לתנועות שבמבטא הספרדי, והחולם והצירי אינן קיימות במבטא הספרדי כי הן תנועות מורכבות (דיפתונג): הצירי הוא צירוף של שתי סגול וחירק (EI אָאֵי⁵²), והחולם הוא גם צירוף של שתי תנועות, כפי שיבואר⁵³. במקרה של החולם ישנן ארבע צורות בו הוא מבוטא בפי האשכנזים. הצורה הנפוצה ביותר כיום היא של החולם הפולני, שהוא דיפתונג של קמץ וחירק – אָאֵי (OI)⁵⁴. ישנו מבטא שהיה נפוץ בעבר בליטא ורוסיה, ולפיו החולם הוא כמו הצירי החולם של יהדות אשכנז המתחלק לצפון גרמניה ולדרום גרמניה: הדרומי הוא הרכבה של קמץ ושורק – אָאוּ (OU), והצפוני הוא הרכבה של פתח ושורק (AU).

ברור באופן מוחלט שהחולם הדרומי של יהדות אשכנז הוא המדויק מתוך ארבעת אלו. הסיבה לכך פשוטה: אות הניקוד⁵⁵ של החולם היא ו'. היא מתאימה להיות ניקוד של הברת O

51 ובאמת פליאה גדולה על ראב"ע שהקשה על רש"י שם מחקך וְחִקְפִּינֵךְ הנקודים בקמץ חטוף והתעלם מחילוקו של רש"י.

52 במבטא היום זה נשמע ממש כמו יו"ד שואית (אָ) אך זה ודאי אינו נכון, הדבר נובע משום שהדיפתונג אָאֵי גולש בקלות ל-אָ, דוגמת בּוֹאֵי שנשמע בפי הילדים - בּוֹי.

53 חשוב לציין, שלפי המקובל במחקר – לא היו בשפות השמיות דיפתונגים, מה שפוסל את הצירי והחולם האשכנזי של היום. אולם מדובר בהנחה ולא בהוכחה. תיאוריה זו תניח שהחולם והצירי הטברני כן היו דיפתונגים.

54 הנשמע כמו 'אוּ' מאותה סיבה שהצירי נשמע כך.

55 או ה'נח הנסתר' בשפת הראשונים.

או הברת U, אבל בשום אופן לא של חירק. וזה פוסל את החולם הפולני והליטאי המקורי.⁵⁶ נותרו שתי צורות החולם של הגרמנים, שכנראה שהן תלויות במבטא הקמץ; החולם הצפוני (אָאו) הגיע כנראה מאזורים בהם בוטא הקמץ כמו הפתח, והחולם הדרומי (אָאו) הגיע מאזורים בהם הקמץ היה כמבטאו האשכנזי, כך ששני החולמים הם בעצם צירוף של קמץ ושורק.⁵⁷

לאור ההנחה שהחולם האשכנזי הוא דיפתונג של קמץ ושורק (OU), והצירי האשכנזי הוא דיפתונג של סגול וחירק (EI), מתגלה סדר מופתי של התנועות ומבנה מושלם, לעומת המהפכה במבטא הספרדי. ישנן שבע תנועות, שאיכותן אינו שווה. ניתן לדמיין זאת ולסדר את התנועות בשלוש קומות: למעלה עומדים החולם והצירי שהן תנועות 'כבדות', המורכבות כל אחת משתי תנועות. ואכן אפשר להרגיש זאת בחוש שהצירי והחולם הם תנועות כבדות יותר, במיוחד החולם של יהדות אשכנז הדורש מאמץ ניכר למדי (ועל כן הוא נקרא 'מלא פוס' – הממלא את הפה). תנועות אלו באמת גוררות אחריהם 'נח נסתר' שכולנו יכולים להרגיש אותו, שהרי הן דיפתונגים. ולכן תנועות אלו לא יכולות לבוא בהברה סגורה שאינה מוטעמת בשום אופן.

בקומה האמצעית נמצאים הקמץ, השורק והחירק. אלו תנועות ממוצעות היכולות לנהוג כתנועה גדולה וכתנועה קטנה. כלומר, הן יכולות לבוא בהברה סגורה לא מוטעמת, או בהברה פתוחה. אבל לא מדובר בשתי תנועות, אלא בתנועה אחת היכולה לקבל את שתי הצורות. מתוך סיבה פשוטה – מפני שאינן מורכבות (דיפתונג), זו לא תנועה כבדה, וממילא היא יכולה לקבל אחריה דגש.

בקומה התחתונה נמצאים הפתח והסגול. אלו תנועות קטנות ממש, בהברה לא מוטעמת הן אינן יכולות לעמוד בפני עצמן וחייב לבוא אחריהן דגש (מלבד כשהן באות לפני חטף, אז ממלא המתג את מקום הדגש).

כשנבדוק את התנועות כפי שהפה מבטא אותן – ניווכח שהחלוקה הזאת היא טבעית. אמנם כדי לדעת באופן מדויק את התנהגות מוצאות הפה בעת הגיית התנועות צריך מכשירים. אבל ישנם דברים שכל אחד יכול להרגיש בחוש ומעט התבוננות. התנועות נוצרות על ידי נשיפת אויר מהריאות החוצה דרך הפה – ועצירתו (או 'חיתוכו') על ידי אחד ממוצאות הפה. הקול הפשוט היוצא כשאדם פותח את פיו לרוחה הוא הפתח, הצעקה בפה פתוח נשמעת 'אָאָאָאָה' וכל תינוק יודע לעשות זאת. יש לציין שבתנועת הפתח אין חילוק בין כל העדות, דבר המלמד אולי על בסיסיותה של התנועה הזו.⁵⁸

בשאר כל התנועות יש השתתפות של מוצאות הפה, ואפשר לתאר זאת כשני מסלולים ההולכים מן הפשוט אל המורכב. המסלול האחד הוא מסלול הקמץ, החולם והשורק. הקמץ נוצר על ידי קימוץ הלחיים והשפתיים וקירובם זה לזה – וכשמו כן הוא: קמץ.⁵⁹ והשורק הוא

56 מלבד העובדה שהחולם הליטאי הוא בדיוק כמו הצירי – דבר שהוא פירכה כשלעצמו.

57 נושא החולם נחקר באריכות ע"י ר' בנימין שלמה המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, חלק א', עמ' 233. שם מובאות ראיות רבות ושונות לחולם של יהדות אשכנז. אולם מתוך החולמים האשכנזיים הוא בודאי המדויק ביותר.

58 אך לא בהכרח, גם בחירק אין שום חילוק בין כל העדות.

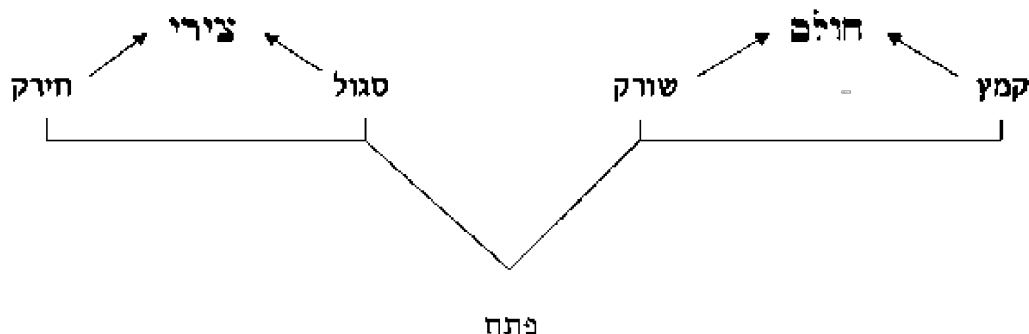
59 עובדה זו כלעצמה מוכיחה את הקמץ האשכנזי, והטרידה את מדקדקי הספרדים שאכן מודים שבקמץ יש

המשכה של אותה תנועה – אלא שהרבה יותר: השפתיים מתעגלות ויוצרות תנועה קרובה לתנועת השפתיים בעת השריקה. ומכאן שמו (והשם הנוסף שניתן לו: קיבוץ שפתיים).

המסלול השני הוא מסלול הסגול, הצירי והחירק. באלה לא משתתפות השפתיים בכלל אלא הלשון בלבד⁶⁰. בתנועת הסגול מתרומם החלק האמצעי אחורי של הלשון כלפי תקרת החיך ובכך חוסם חלקית את מוצא האויר; ובתנועת החירק מתרומם החלק הקדמי של הלשון, התרוממות ניכרת יותר⁶¹.

התנועות הולכות ונעשות 'כבדות' לפי מידת המעצור של מוצאות הפה בעד האויר: הפתח הוא התנועה הקלה ביותר שכן אין משתתף בה שום מוצא, בסגול יש מעצור קל של החלק האמצעי אחורי של הלשון. והחירק כבד יותר מהסגול כיון שהלשון מתרוממת ועוצרת את האויר יותר. כך גם במסלול הקמץ והשורק: הקמץ קל יותר מן השורק משום שהלחיים והשפתיים מתעגלות ונקמצות פחות, ועוצרות את האויר פחות. הכבדות ביותר כמובן הן החולם והצירי הכוללות שתי תנועות כל אחת⁶².

כעת, בהנחה שהצירי והחולם הם דיפתונגים כפי שהם נהגים במבטא האשכנזי – יוצא דבר נפלא. החולם (הגרמני) הוא צירוף של הקמץ עם השורק, והצירי הוא צירוף של תנועת הסגול עם תנועת החירק, כזכור. הרי, שהחולם הוא פיסגתו של מסלול הקמץ והשורק, והצירי הוא פיסגתו של מסלול הצירי והסגול. אפשר לשרטט זאת כך:

קמיצת שפתיים מסויימת – אם כי לא בעוצמה של הקמץ האשכנזי.

60 בקמץ החולם והשורק יתכן שישנה גם השתתפות של הלשון, אך קשה להרגיש בה בלא מכשור. הדבר המורגש בחוש הוא פעולת הלחיים והשפתיים.

61 החילוף בין סגול וחירק בכל השפות מראה את הזיקה בין שתי התנועות: בערבית אין כלל ניקוד נפרד לסגול וחירק ויש לשניהם אותו סימון גרפי. גם באנגלית האות E משמשת כניקוד לזה ולזה. וגם באידיש מרובים חילופי המבטא בפי המדברים בין שתי התנועות, מילים כמו 'זאגן' ודומותיה – יכולות להשמע 'זאגן' או 'זאגין'. בחומשים עם 'עברי טייטש' כתובה המילה 'אל' הנהגית 'אלע', ויש דוגמאות אינספור.

62 דבר זה מסביר באופן נפלא את החילוקים שהבאנו לעיל (פרק ח) בכללי דחיק ואתי מרחיק: הפתח והסגול הם המועמדים הטבעיים לדחיק משום שהם התנועות הקטנות ביותר. אחריהן הקמץ שאם כי הוא נמצא ב'קומה שניה' אבל מתוך הקומה הזו הוא הפחות מורכב, ופחות מפעיל את מוצאות הפה כדי לחסום את האויר. החירק והשורק שהם כבר כבדים יותר אינם גורמים בדרך כלל את הדחיק או אתי מרחיק אלא לעתים רחוקות כפי שציינו, ואילו הצירי והחולם הכבדים ביותר אינם עושים זאת לעולם.

הפתח הוא התנועה הפשוטה ביותר, מכאן מסתעפים שני ענפים: הקמץ והשורק המתלכדים בתנועת החולם, והסגול והחירק המתלכדים בתנועת הצירי. כעת מובן היטב מדוע מתחלף הצירי גם עם חירק, והחולם גם עם שורק: כשחולם או צירי צריכים 'לרדת קומה' הם פשוט מתפרקים לאחד מן המרכיבים שלהם! וכן להיפך, כשהברה סגורה הנקודה בקמץ או שורק – צריכה להפוך להברה פתוחה (מחמת שהאות שאחריה היא מאותיות אהחע"ר שאינן יכולות לקבל דגש), צריכים הקמץ או השורק 'לעלות קומה' והם הופכים לחולם. וכנ"ל סגול או חירק הופכים לצירי.

המסקנה היא איפוא כך: החולם אינו בן זוגו של הקמץ החטוף – אלא חולם הופך לקמץ שהוא אחד ממרכיביו, אך כל העובדה שהחולם הפך לקמץ היא משום שהברתו איבדה את ההטעמה שלה והפכה להברה סגורה לא מוטעמת – במקרה כזה הקמץ הוא קמץ חטוף, כי הוא נמצא בהברה סגורה אבל זה אותו הקמץ הרחב. לכן הביא בן אשר את החילופים עֶפֶר – עֶפְרַיִם; יוֹם – יָמִים; שְׁפִילָה – שְׁפִילִים, בחדא מחתא. בעוד ש'יום – יָמִים' הוא חריג שלא שייך לכאן לפי תורת רד"ק; בעיני בן אשר מדובר באותה תופעה בדיוק. אלא שכאן מדובר בקמץ וכאן מדובר בגירסא החטופה שלו, חטף קמץ.

ובאמת מצינו חילופים רבים של קמץ רחב עם חולם. כבר הזכרנו את העובדה שיום מתחלף לימים, וראש לראשים, וקֹדֶשׁ לקדשים, וּשְׁרָשׁ לשְׁרָשִׁים. כמו כן, ישנם הרבה קמצים רחבים המופיעים תמורת חולם, במקום שהיה צריך להיות קמץ חטוף. דוגמת פִּיּוֹם עֶמְדָּךְ מְנַגֵּד (עובדיה א יא) שהמ"ם בקמץ רחב כפי עדות המתג, והיה ראוי קמץ חטוף כמו עֶמֶד-נָא (ש"ב א ט), וכן שְׁמֵרָה נִפְשִׁי (תהלים פו ב), שְׁמֵרָנִי אֵל-כִּי חֲסִיתִי בָּךְ (שם טז א), מִיָּדִי בּוֹר (שם ל ד), רִדְפִי טוֹב (שם לח כא). כָּל עֲצֻמוֹתֵי תֵאֲמַרְנָה (תהלים לה י) – מילת 'כל' היא בקמץ רחב. וכנ"ל כָּל אֲחִי רֶשׁ (משלי יט ז)⁶³. עיין במנחת שי וברד"ק בכל המקומות הנ"ל. בדומה לזה יש, יִתֵּר שְׁאֵת יִתֵּר עֹז (בראשית מט ג), שהיה ראוי עוז בחולם, ובא במקומו קמץ רחב במקום חטוף.

כמו כן יש מילים המופיעות במקרא פעם בקמץ ופעם בחולם, דוגמת: אֶל-קִנּוֹא הוּא (יהושע כד יט, נחום א ב) כמו קִנּוֹא; עֲלֵה וְהוֹשַׁעֲנִי מִכַּף מֶלֶךְ אֲכָם וּמִכַּף מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל הַקּוֹמִים עָלַי (מ"ב טז ז) – כמו הַקּוֹמִים. עיין רלב"ג שם⁶⁴. ואף יש לציין את העובדה שכל חולם בעברית

63 כלומר, לפי המבטא הספרדי צריכים לקרוא 'כל עצמותי' כמה שזה נשמע מוזר.

64 ויש עוד דוגמאות רבות נוספות: יש מילים שמופיעות במשקל מִפְעֵל וגם במשקל מִפְעוּל. כמו מְגִדוֹל יְשׁוּעוֹת מִלְכּוֹ (ש"ב כב נא), בֵּין מְגִדֹל וּבֵין הַיָּם (שמות יד ב), והרגילות היא: הִבֵּה נִבְנָה לָנוּ עִיר וּמְגִדֹל (בראשית יא ד); אֲשֶׁר אֵין מַעְצָר לְרוּחוֹ (משלי כה כח) – כִּי אֵין לָהּ מַעְצוֹר לְהוֹשִׁיעַ (ש"א יד ו); לְאֹכֵל עֲנִי בְּמִסְתָּר (חבקוק ג יד), יִצְאֹרֶב בְּמִסְתָּר (תהלים י ט), וכן לשון רבים הוא תמיד מִסְתָּרִים, ולאידך – וּלְמַחְסֵה וּלְמִסְתָּר (ישעיה ד ו); מִשְׁלַח יְדָכֶם (דברים יב ז ועוד חמש פעמים) הוא מן מִשְׁלַח, אלא שבגלל הסמיכות נפתח הלמ"ד. ולאידך – מִשְׁלוּחַ יְדָם (ישעיה יא יד); וּמִאֲכָלָךְ אֲשֶׁר תֹּאכְלֶנּוּ בְּמִשְׁקוֹל (יחזקאל ד י) ולאידך – וְאֹכְלוּ לֶחֶם בְּמִשְׁקָל (שם פסוק טז); כִּי תִשְׁפֹּט עַמִּים מִיִּשׁוּר (תהלים סו ה), ולאידך – עֵינֶיךָ תִּחְזֶינָה מִיִּשְׁרָיִם (שם יז ב); וְכָל עִיר מִבְּחֹר (מ"ב ג יט), מִבְּחֹר בְּרָשִׁיו (שם יט כג), ובישעיה לז כד אותו פסוק ואותן מילים – מִבְּחֹר בְּרָשִׁיו. וברד"ק למלכים שם כתב 'זהענין אחד'. וכן במנש"י שציין מסורה; חִירוֹם (מ"א ז מ) שבנה לשלמה את בית המקדש מכונה גם חִירָם (שם). וכנ"ל חִירָם מֶלֶךְ צוּר (שם ה כה) מכונה גם חִירוֹם (פסוק כד שם). וּנְהַלֵּל

מתחלף בקמץ רחב בארמית, דוגמת קול – קל, דור – דר. וכן תמיד⁶⁵.

כך גם יש חילופים לא מעטים של חולם עם שורק (לא קיבוץ, אלא שורק שהוא תנועה גדולה לשיטת הרד"ק ואין סיבה שהוא יתחלף עם חולם), כמו טוב-טוב (ראב"ע דברים ו יא), וכן יכסִימו (שמות טו ה, עיין ראב"ע שם) שהיה ראוי יכסִימו; בְּאֶרֶץ מִכְרֹתֶיךָ (יחזקאל כא לה) וכן אֶרֶץ מִכְרֹתֶם (שם כט יד) כמו מִכְרֹתֶיךָ (שם טז ג); (ישעיה ל לג) כִּי-עֲרוֹךְ מֵאֲתָמוֹל תִּפְתָּהּ. וברד"ק: כי ערוך מאתמול – בשור"ק כמו בחול"ם⁶⁶. וכבר עמד על כך ראב"ע בספרו 'מאזניים' בדברו על החולם: "ופעם יתחלף החולם בשורק כי הוא שארו הקרוב אליו, כמו יִשְׁפוּטוּ הֵם (שמות יח כו)⁶⁷, לֹא תַעֲבוּרֵי מִזֶּה (רות ב ח), וכן מִי יִדְעַע יָשׁוּב (יואל ב יד), שפעם הוא בחלם ופעם בשורק". ובפירושו לתורה (בראשית מט ו) כותב ראב"ע על הפסוק "וּבְרָצֶנָם עָקְרוּ שׁוֹר": "שׁוֹר – חומה. וכן (בראשית מט כב) בָּנוֹת צָעֲדָה עָלֵי שׁוֹר. וכבר בארתי בספר מאזניים כי החולם והשורק יתחלפו זה בזה".

הדבר עולה יפה לפי החולם של יהדות אשכנז המורכב מקמץ ושורק. החולם מתחלף עם מרכיביו (הגם שהם עצמם תנועות 'גדולות'), ומתפרק למרכיביו כשהברה הנושאת אותו אינה יכולה עוד להכיל תנועה כבדה. בתהליך ההתפרקות הופכים תולדות החולם – הקמץ והשורק – לנהוג כתנועות קטנות, כלומר: הם נמצאים בהברה לא מוטעמת המסתיימת בשוא נח או דגש חזק, אך זה קשור להברה ולא לתנועות הקמץ והשורק. שהרי במילים ימים, ראשים, קדשים, הפך החולם המקורי לקמץ רחב כיון שההברה שם אינה הברה סגורה וכפי שהבאנו מבין אשר. חילופי קמץ פתח שהזכרנו בתחילת דברינו, אינם נובעים מאותו עיקרון של הצירי והחולם, מכיון שהקמץ אינו דיפתונג שיכול להתפרק למרכיביו. אלא יש כאן כלל דומה: אם הברה הנקודה בפתח צריכה לקבל תנועה גדולה יותר – חייב הניקוד שלה 'לעלות דרגה' והדרגה הבאה בתור מעל הפתח הוא הקמץ. כך גם הסגול: חילופים כמו כֶסֶף-כֶסֶף, שכיחים כמו מצרים-מצרים. וכן להיפך, אם הברה פתוחה המנוקדת בקמץ ירדה דרגה והפכה להברה סגורה (בלתי מוטעמת) צריך הקמץ לרדת דרגה, והדרגה היחידה שהוא יכול לרדת אליה הוא הפתח. אמנם הקמץ יכול להתנהג גם כתנועה קטנה, אך כנראה נדרשת ירידה לתנועה קטנה גמורה. אפשר לומר שגם החולם היה אמור להפוך לתנועה קטנה, אלא שאין אפשרות לרדת שתי דרגות, ולכן הוא נשאר קמץ. הכלל

(יהושע יט טו. כא לה) היא לכאורה נֶחֱלָל (שופטים א ל). שכן שתיהן הן בנחלת שבט זבולון. ושריון (ש"א יז ה-לח) הוא שָרְיוֹן (מ"א כב לד); מְכָלֹל (יחזקאל כג יב, לח ד) הוא לכאורה מְכָלֹל יָפִי (תהלים נ ב) שהיה משפטו מְכָלֹל בלא הסמיכות כפי שמתארו רד"ק בסה"ש ערך סכך. ובערך כלל הוא מביא אף דוגמא עם שורק: מְכָלֹל יָפִי – שֵם. רצונו לומר שציון היא מכלל היופי, שהיא יופי כל הארצות. ומשקל אחר: לְבָשִׁי מְכָלֹל כָּלָם (יחזקאל לח ד), בחולם. ובשרק – הִמָּה רָבִלֶיךָ בְּמִכְלָלִים (שם כז כד).

65 יתכן שהמילה 'לְאוּ' בלשון חז"ל שהיא בעצם 'לָא' שנוספה לה ו"ו בסופה – היא ראייה נוספת לחולם הייקי: החולם העברי 'לְאוּ' הפך לו"ו ממש, והכוונה כמובן לו"ו האמיתית שנשמעת כמו W באנגלית, ולא לו"ו שלנו שהיא בעצם ביי"ת רפה.

66 יָשׁוּד, בשור"ק כמו בחול"ם, וכן (משלי כט, ו): יָרוֹן וְשָׁמַח (רד"ק תהלים צא ו). בכל המקומות האלו התחלף חולם בשורק שגם הוא תנועה גדולה. מה שאינו מוסבר לפי כללי הרד"ק.

67 שהיה ראוי 'ישפֿטוּ'

הוא, שכל תנועה יורדת דרגה אחת כשהכללים מחייבים זאת.

יב: סיכום ומסקנות

אפשר להוכיח באופן מוחלט שהמבטא הספרדי בן חמשת התנועות אינו מתאים בשום אופן לניקוד הטברני, ואף הרעיון של חלוקת חמש התנועות לעשר – גדולות וקטנות – נתקל בקשיים רבים, המראים באופן ברור שזה הסבר שהורכב על הניקוד הטברני, אך לא נולד עמו, וכי זהו חידוש מאוחר יחסית. לעומת זאת, המבטא הליטאי עם החולם הדרום גרמני מתיישב באופן נפלא עם הניקוד הטברני, לא רק שאינו סותרו – אלא תופעות רבות מתבארות לאור מבטא זה.

ומכאן למסקנות: אין חולק על כך שהניקוד הטברני אינו מתאים באופן ברור למבטא הספרדי. השאלה הגדולה היא – האם הטברנים אכן דיברו במבטא האשכנזי? זהו תחום ההשערות. מספיק שיהיו שבע תנועות ובהם הציירי הוא ממוצע בין סגול לחירק והחולם ממוצע בין קמץ לשורק, וכבר אפשר להסביר את תופעות הניקוד הטברני בהסברים שאינם מופרכים לגמרי. המחקר נחלק בהשערות שונות, יש האומרים שהמבטא האשכנזי אינו מקורי, האשכנזים עצמם היו מדברים פעם במבטא ספרדי והם עברו למבטא האשכנזי בהשפעת השפות המדוברות בארצותם, כפי שבודאי אירע להם ברבות מן האותיות שהשתבשו בפייהם, דוגמת האותיות הגרוניות, ריש חיכית אצל חלק מן האשכנזים, ועוד, ולכאורה אין מנוס ממסקנה זו.

אולם יש הטוענים שלמסורת הטברנית היתה השפעה בנתיבים שונים על יהדות צרפת ואשכנז, והשפעה זו היא שהביאה בסופו של דבר לדחיית המבטא הישן ולהכנסת המבטא האשכנזי החדש⁶⁸. ואף שצריך להניח לפי זה, שהמבטא הטברני לא חדר לאשכנז אלא מאות שנים לאחר בן אשר וסייעתו – אין הדברים מופרכים כל עיקר, הרי ידוע שהיו קיימים שיטות ניקוד גרפיות אחרות, והניקוד הטברני דחק אותם מעט מעט עד שנתקבל בכל תפוצות ישראל ללא יוצא מן הכלל (ואפילו אצל התימנים, שלפחות בעניין הסגול נשאר מבטאם כפי הניקוד הבלבי). יתכן איפוא שההשפעה חדרה לאֶטָה, ובמרוצת דורות רבים השתקע מבטאו של הניקוד הטברני ביהדות אשכנז, הרבה אחרי שהניקוד עצמו הפך לעובדה מוגמרת.

68 אין הכרח לתלות זאת בשפה המדוברת שהשפיעה, אלא להיפך: אם היו בשפה המדוברת חלקים שהתאימו למבטא הטברני המקורי – הם עזרו לשמר את המבטא כיון שהיו קיימים גם בשפת המקום, דוגמת העברית שבפי יהודי עדות המזרח שנשתמרו בפייהם אותיות שאינן קיימות אצל האשכנזים – משום שהעברית המדוברת בפייהם שימרה הגאים אלו הקיימים גם בה. אבל ודאי שלא מן העברית הם שאבו אותם. כך גם עם החולם הקיים בגרמנית: אין זו ראיה שהגרמנית החדירה אותו לעברית שבפי יהודי גרמניה, אלא יתכן להיפך: מציאותו של החולם בגרמנית שימרה אותו בעברית של יהודי אשכנז, בעוד שבארצות אחרות הוא נמחק מחמת שלא היה קיים בשפה המקומית.